

„Ha látsz a foglyok között egy szép termetű nőt ...”

Idegen nők, tisztátalanság és átmeneti rítus az Ószövetségben

*Jenei Péter**

Az óizráeli gondolkodásban az egyén és a közösség kultikus tisztaságának kérdése központi jelentőségű volt. Eszerint a közösség tisztasága nem állandó, azt fenn kell tartani és meg kell őrizni — ennek hiányában az egyén és a közösség integritása forog veszélyben.¹ Az Ószövetség irodalma jól reprezentálja, hogy az ókori zsidók szerint a közösség kultikus tisztaságát a kívülről érkező, idegen hatások veszélyeztetik a leginkább.² A „teljes idegenség” tisztátalanságot és veszélyt hordoz — a vele való közösség az ÚR haragját vívja ki, tehát az idegen asszonyokkal való házasságkötés kérdése is meglehetősen problematikus. Vajon e gondolkodásbeli sajátosság függvényében mégis milyen lehetőség volt az idegenek befogadására és integrálására az ókori zsidóságba?

Noha az óizráeli gondolkodás meglehetősen elutasító a „teljesen idegennel” szemben, ennek ellenére az ókori zsidóságnak — mintegy a közösség létfenntartása, illetve testi prosperitása érdekében — mégis voltak olyan társadalmi stratégiái, amelyek lehetővé tették a „teljes idegenség” elhárítását, majd az egyén átmenetét egy olyan állapotba, amelyben már befogadható, felvehető a közösségbe. Az idegen, ellenséges népekből származó hadifogoly nők átmeneti rítusának leírása a Dt 21,10–13-ban ékes példája az óizráeli társadalom létfenntartó stratégiájának.

A körületekintően végrehajtott rítus megszüntette és elhárította az idegenséget, illetve az idegenségből származó tisztátalanságot — egyben új identitást és státuszt hozott létre. Az idegenséghez társított tisztátalanság tehát az óizráeli gondolkodásban elsősorban nem etnikai jellegű és nem egyén ellen irányuló, hanem sokkal inkább kulturális-vallási és fogalmi-elméleti természetű; ezen utóbbi tényezők megváltoztatásával az egyén — etnikai háttérétől függetlenül — tisztává és integrálhatóvá vált.

* A kutatás a *Tempus Közalapítvány* által meghirdetett *Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj 2016* keretében valósult meg. Ezt a tanulmányt barátomnak, Richard W. Medinának ajánlom, aki bevezetett az ószövetségi rítuskutatás területébe és módszertanába.

¹ Bővebben ld. AVERBECK 1997a.

² Vö. OLYAN 2011.

Fogalmi bevezetés

Tiszta (*táhór, tóhar*), tisztátalan (*támé, tum'ah*)

Az Ószövetségben különösen a Tóra papi forrásai, valamint a *Szentség-törvény* (Lv 17–26) és az *Ezékiel könyve*³ fordít különös figyelmet a tiszta és a tisztátalan fogalmának következetes meghatározására. E források szerint a tisztaság és a tisztátalanság voltaképpen állapotokat, irányultságokat és érvényességi köröket, tartományokat jelöl, ill. a tisztaság és a tisztátalanság fogalma testi, kultuszi és erkölcsi összefüggésben fordul elő.⁴

Tisztának, *táhór*-nak lenni ebben az értelemben azt jelenti, hogy (Istennel) integritásban lenni. A tisztát az Ószövetség olyan fogalmakkal párosítja, mint a szent (*kádós*) és az igaz (*cádik*). A tisztaság állapotába kerülni, avagy tisztának maradni a megfelelő irányultság függvénye, amelyet a megfelelő rítusok elvégzésével és konvenciók megtartásával lehet elérni és megőrizni. A tisztaság érvényességi köre a szövetségi körön belül, azaz Isten választott népén belül értelmezhető.

A tisztátalanság, a *támé* ebben a gondolkodásban a tisztaság hiányát, a tisztaság érvényességi körén kívül eső létet, valamint a tisztaság állapotából, tartományából való kikerülést — azaz az (Istennel való) integritás széthullását — jelenti. A tisztátalanná válás általában testi érintkezés útján következik be; mind a szenttel, mind pedig a tisztátalannal való érintkezés tisztátalanságot okoz.⁵

Az óizráeli gondolkodásban a tiszta és a tisztátalan egymással semmiképp sem érintkezhet, mi több, a tisztátalanság állapotában maradás egyet jelent az (Istennel való) integritás fokozatos szétesésével és az átok alá kerüléssel, ítélettel.

Tisztátalanság és idegenség

A tiszta–tisztátalan e vázlatos bemutatását követően fontos megérteni, hogy mi az oka annak, hogy az óizráeli gondolkodás az idegenséget szorosan összekapcsolta a tisztátalansággal. Fentebb már említettem, hogy a tisztaság érvényességi köre az óizráeli gondolkodásban szigorúan a szövetségi körön belülre, azaz Isten választott népére vonatkozik, épp ezért a tisztaság tartománya nem terjed túl a választott nép körén. Az idegeneket az ószövetségi gondolkodás természet szerint tisztátalannak tekinti, akiknek szokásai, kultikus gyakorlatai veszélyt jelentenek. Ezt a szemléletet az Ószövetségben legmarkánsabban a deuteronomiumi törvény és teológia, a papi törvény és teológia, valamint a fogság utáni Ezsdrás–Nehémiás korabeli közösség deuteronomiumi törvényen alapuló elkülönülési ideológiája képviseli.

³ A papi teológia hatása alatt álló Ezékiel próféta minden más ószövetségi íróprófétánál nagyobb figyelmet szentel a szentség és a tiszta–tisztátalan kérdéskörének, vö. WONG 2001: 120–156.

⁴ Bővebben ld. VLADÁR 1995a; VLADÁR 1995b; WRIGHT 1992; OLYAN 2000: 38–62.

⁵ Bővebben ld. AVERBECK 1997b.

A teljes idegenséget a *nokrí* / *nékár*,⁶ illetve a *zár*⁷ terminusok jelölik az ószövetségi héberben. Ezek a terminusok jellemzően a deuteronomiumi és a papi iratok szóhasználatában szerepelnek. Az ilyen értelemben vett idegenekkel és idegenséggel a választott nép nem vállalt közösséget, sőt élesen el is határolódott tőlük.

A) Az óizráeli gondolkodásban a környező népek, nemzetek fiai mindnyájan ebbe a „teljesen idegen” kategóriába tartoztak. Folyamatos politikai fenyegetésükkel és idegen istenekkel voltaképpen a tökéletes ellenségképet testesítették meg az ókori zsidóság számára. E környező idegen népek rendszeresen szerepelnek az idegen népek elleni, igen gazdag prófécia-gyűjteményekben;⁸ az ókori zsidók kifejezetten a közvetlen tőszomszédságukban lévő „miniállamok” lakóival — az ammóniakkal, móabiakkal, edomitákkal stb. — polemizáltak, de a nagy világbirodalmak is rendre feltűnnek ezekben a próféciaokban.

A deuteronomiumi szövegek a *nokrí* és *zár* terminusokat használják, a papi források a *b'né nékár* 'az idegenek fiai' terminust alkalmazzák. A deuteronomisztikus és a papi idegenségkép valamelyest eltérő. Voltaképpen a papi teológiának köszönhető, hogy az idegenség fogalmának vallási-kultikus oldala jelentősen kiéleződik. Míg a deuteronomisztikus szövegekben a *nokrí* és a *zár* politikai-társadalmi idegenséget fejez ki (vérségi, társadalmi, jogi kötelekeket nélkülöző idegenek, ellenséges népek), addig a papi szövegekben az idegenség vallási-kultikus szférákba mozdul el (körülmetéletlen, tisztátalan, más isteneket imádó idegenek).⁹ Éppen ezért az idegen népek isteneit az Ószövetség szintén ezekkel a terminusokkal nevezi meg (*'elóhé nékár*)¹⁰ — az idegen istenek és idegen kultuszi elemek a deuteronomiumi teológia szerint folyamatos fenyegetést jelentenek a tiszta jahvizmusra nézve.

B) Az Ószövetség alapján az is nyilvánvaló, hogy a teljesen idegenek nem csak a zsidóság határain kívül jelentek meg. A korai zsidó társadalmon belül is számtalan formában jelen voltak az ilyen típusú idegenek: a) idegen zsoldoskatonák; b) idegen kézművesek, mesteremberek; c) idegen klánok, szövetségen kívüli elszigetelődött és beékelődött népcsoportok; d) idegen asszonyok; e) idegen rabszolgák. Az ilyen idegenekkel fenntartható egyetlen lehetséges kapcsolattípus egy mindenfajta engedmények és privilégiumok nélküli, kizárólag a gazdasági-kereskedelmi szférára korlátozó kapcsolat, mintegy több lépés távolságból (Dt 14,21; 15,3; 23,21).

⁶ Bővebben ld. KONKEL 1997b; MARTIN-ACHARD 1997; LANG — RINGGREN 1998.

⁷ Bővebben ld. SNIJDERS 1954; SNIJDERS 1980; KONKEL 1997a.

⁸ Az idegen népek elleni próféciaák témakörében ld. KUSTÁR 2000, KUSTÁR 2003, BALOGH 2007, WÖHRLE 2018.

⁹ LANG — RINGGREN 1998: 429.

¹⁰ 'Idegen istenek': a szóösszetétel előfordulási helyeit vizsgálva első látásra szembevető a jelentés negatív tónusa. A terminus a Kr. e. VI. századi kontextus hatására a deuteronomisztikus írói körökből, illetve e körökhöz kapcsolható irodalmi rétegekből kerül ki (Dt 31,16; 32,12, Jos 24, Jdc 10,16, 1Sm (=1Rg) 7,3, Jr 5,19). Ha a kifejezés korai irodalmi rétegekben tűnik fel, akkor feltételezhetően utólagos deuteronomisztikus redakcióval van dolgunk (pl. Gn 35,2.4). Vö. LANG — RINGGREN 1998: 429.

Tehát mindazok közül, akikkel az ókori zsidók társadalmilag érintkeztek, a *nokri* és a *zár* részesült a legrosszabb bánásmódban, e terminusok alapvetően a nem asszimilált, ellenségnek tekintett idegeneket jelölik az Ószövetségben.¹¹

C) Végül témánk szempontjából kifejezetten fontos az idegen asszonyok kérdésköre. Az Ószövetség narratív szövegeiben, illetve bölcsességirodalmában is gyakran előfordul a „más asszonya” / „idegen asszony” téma — szinte minden esetben negatív színezettel.¹²

A deuteronomisztikus narratív szövegekben egyértelmű példaként említhetjük a Bírák könyvében (13–16) Sámson „afférjait” a filiszteus asszonyokkal, akik végül vesztét okozzák. Ugyanígy a bölcs Salamon királyt öregkorára idegen országból származó asszonyai döntik romlásba, hiszen bálványimádásra csábítják (1Rg=3Rg 11). A késői, fogság utáni Ezsdrás és Nehémiás könyveiben is programszerűen jelenik meg az idegen asszonyok tisztátalanságának kérdésköre (Esr 9–10; Neh 13).

A narratív szövegeken túl a bölcsességirodalmi szövegek is széles körben foglalkoznak a témával. A bibliai bölcsességirodalom az idegen asszonyokat az érzéki csábítással és paráznasággal azonosítja, és ezt a szemléletét nem a pajzán folklór hangján, hanem a velük való közösségtől óva intve, mély félelemmel és rettegéssel fogalmazza meg:

A bölcsesség megment a más asszonyától, a hízogó szavú idegen nőtől. (Prv 2,16)

Miért mámorosodnál meg, fiam, a más asszonyától,

miért ölelnéd idegen asszony keblét? (Prv 5,20)

Mély verem az idegen nő szája, belesik, akire haragszik az ÚR. (Prv 22,14)

Az idegen asszonyokat az Ószövetség különböző forrásai tehát egyaránt veszélyforrásként kezelik, mi több, meg voltak győződve arról, hogy az idegen nők tisztátalanságukkal kultikus és erkölcsi bűnökre csábítják a választott nép fiait.

Az idegen asszonyokkal való házasság kérdése

Az idegen asszonyokkal való házasságkötés meglehetősen vitás kérdés az ókori Izraelben. Legmarkánsabban az Ezsdrás–Nehémiás korabeli, fogság utáni közösség gondolkodásában van jelen az idegen nők tisztátalanságának témája, sőt, a fogság utáni közösség nemcsak polémiát folytat az idegen asszonyok ellen, hanem egyenesen elbocsátásukat, a közösségből való kizárásukat szorgalmazza. Ezsdrás könyve így ír erről a kérdésről:

Ezeknek végeztével eljöttek hozzám a vezető emberek, és ezt mondták: Izrael népe, még a papok és a lévíták sem különültek el az ország népeitől, a kánaániak, hettiták, perizziek, jebúsiak, am-

¹¹ LANG — RINGGREN 1998: 426.

¹² Az „idegen asszony”, avagy „más asszonya” témaköréről bővebben ld. CAMP 1991; MAIER 1995; CAMP 2000; NAM HOON TAN 2008. Az idegen asszonyokkal szembeni általános negatív tónustól eltérően az Ószövetségben a jerikói Ráháb (Jos 2; 6) és a móábi Ruth (Ruth könyve) pozitív példaként szerepel — noha pozitív megítélésüket csak tökéletes identitásváltásuk és betérésük nyomán nyerik.

móniak, móábiak, egyiptomiak és emóriak utálatos szokásaitól,¹³ mert ezeknek a leányai közül vettek feleséget maguknak és fiaiknak, úgyhogy összekeveredett a szent mag az ország népeivel, sőt a vezető emberek és előjárók jártak élen ebben a hűtlenségben. (Esr 9,1–2)

És most mit mondjunk ezután, Istenünk? Hiszen elhagytuk parancsolataidat, amelyeket szolgálád, a próféták által adtál, amikor ezt mondtad: Az a föld, amelyre bementek, hogy birtokba vegyétek, tisztátalan föld, az országban lakó népek tisztátalansága és utálatos szokásai miatt, mert megtöltötték azt egyik végétől a másikig tisztátalanságukkal. Azért ne adjátok hozzá leányaitokat az ő fiaikhoz, és az ő leányaikat se vegyétek feleségül fiaitoknak, és ne keressétek soha békességüket, sem javukat; akkor megerősödtek, élhettek a föld javaival, és örökségül hagyhatjátok azt fiaitokra örökre. Mindazok után, amik utolértek bennünket gonosz tetteink és nagy bűneink miatt, te Istenünk, bűneinkhez képest kíméletesen bántál velünk, sőt megengeded, hogy közülünk néhányan megmeneküljenek. Vajon ha újból megszegjük parancsolataidat, és összeházasodunk ezekkel az utálatos népekkel, nem semmisíthetsz-e meg bennünket haragodban úgy, hogy még menekült se maradjon?! (Esr 9,10–14)

Nehémiás továbbfejtí a gondolatot:

Az egyik napon olvastak Mózes könyvéből a nép előtt, és azt találták benne megírva, hogy az ammóniak és a móábiak sohasem tartozhatnak az Isten gyülekezetéhez, mert nem mentek Izráel fiai elé kenyérrel és vízzel, hanem fölbérelték ellenük Bálámot, hogy átkozza meg őket; de Istenünk áldásra fordította az átkot. Amikor meghallották ezt a törvényt, kizártak Izráelből minden keverék népet. (Neh 13,1–3)

Ugyanabban az időben láttam olyan júdaiakat, akik asdódi, ammóni és móábi nőket vettek feleségül, és gyermekeik fele asdódi nyelven beszélt. Júdai nyelven már nem is tudtak, hanem valamelyik másik nép nyelvében beszéltek. Ezért szidtam és átkoztam őket, sőt egyeseket megvertem és megtépáztam. Majd megeskettem őket az Istenre, hogy nem adják leányaikat azoknak a fiaihoz, és nem veszik el azoknak a leányait sem fiaiknak, sem maguknak. Hiszen ugyanígy vétkezett Salamon, Izráel királya is! Pedig nem sok népnek volt olyan királya, mint ő: Isten szerette őt, és egész Izráel királyává tette, de még őt is vétekbe vitték az idegen nők. Mégis azt kell rólatok hallanunk, hogy ilyen nagy gonoszságot követtek el?! Hűtlenek lettetek Istenünkhöz, mert idegen nőket vetetek feleségül! (Neh 13,23–27)

Az idegen nők befogadása

Az eddigiekből egy olyan exkluzív közösség képe rajzolódik ki, amelyik meglehetősen intoleráns és elutasító az idegenekkel szemben. Zárásképpen egy olyan antropológiai jellegű társadalmi kérdést vetek fel, amely egy közösség túlélése érdekében elengedhetetlen lehet: az idegenek befogadását és integrálását — ez esetben az ókori zsidóság körébe.

¹³ Az Esr 9,1 fordítása roppant problematikus, egy szövegszerű fordítás a következőképp hangzana: „Izráel népe, a papok és a lévíták nem különültek el az ország népeitől, ezáltal olyan utálatosságokat cselekeszenek, mint a kánaániak, hettiták, perizziek, jebúsiak, ammóniak, móábiak, egyiptomiak és emóriak.” Vö. KRAUS 2003: 130.

Bár az ókori zsidóság meglehetősen elutasító a „teljesen idegennel” szemben, ennek ellenére az óizraeli kultúrában mégis léteztek olyan társadalmi stratégiák, amelyek lehetővé tették a „teljes idegenség” elhárítását.

Az idegen férfiak felvételének több módja is lehetséges az Ószövetségben: ilyen az idegenből, a *nokri*-ből, a *zár*-ból jövevényé, *gér*-ré válás folyamata, ami egészen a betérésig ívelhet;¹⁴ emellett adopción útján, illetve rabszolga-státuszban is befogadhatóvá válhatnak az idegenek.¹⁵ Az ezen intézményekhez kapcsolódó befogadási szokások és szertartások részletes vizsgálatától most eltekintünk, ehelyett az idegen nők befogadásának egyik lehetséges módját tárgyaljuk a Dt 21,10–13 alapján.

Az idegen, ellenséges népekből származó hadifogoly nők átmeneti rítusának leírása a Dt 21,10–13-ban ékes példája az ókori izraeli társadalom létfenntartó stratégiájának. A szövegben a következőt olvassuk:

Ha háborúba vonulsz ellenséged ellen, és kezdedbe adja azt Istened, az ÚR, és foglyokat is ejtesz, ha látsz a foglyok között egy szép termetű nőt, akit megkedvelsz, és feleségül akarsz venni, akkor vidd be a házába, és az nyírja le a haját, és vágja le a körmét. Azután vesse le magáról azt a ruhát, amelyben foglyul ejtették, és lakjék a házában, de hadd sirassa apját és anyját egy hónapig, és csak azután menj be hozzá. Így légy a férje, ő pedig a feleséged. (Dt 21,10–13)

E részletből az derül ki, hogy az idegen nőekkel való házasság csak egy szigorú, jól átgondolt átmeneti rítus útján történhetett meg az ókori zsidóság körében, így azonban mégis van rá lehetőség. A szöveghely voltaképpen egy olyan összetett rítus-sort ír le, amelyben megfigyelhető az átmeneti rítusok három stádiuma. A feldolgozáshoz Arnold van Gennep klasszikus elméletét vesszük alapul:¹⁶

1) Az átmeneti rítus első stádiuma az *elválasztó rítus (rite de séparation)*: az idegen asszony belépése az átmeneti rítusba azáltal történik meg, hogy a zsidó férfi beviszi a házába. Az asszony hajának és körmeinek levágása, illetve régi ruháinak levetése azt jelképezi, hogy az asszony a régi önazonosságától elhatárolódik és átmeneti állapotba kerül.

2) Az átmeneti rítus második stádiuma a *határhelyzeti rítus (rite de marge)*, amely a leírás szerint egy teljes hónapig tart. Ebben a határhelyzeti állapotban az idegen nőnek lehetősége van megsiratni régi identitását. Ez az egyhónapos siratás nem egyszerű búslakodás, hanem a gyász rítusa. Ezt a kijelentést erősíti, hogy a haj levágása az Ószövetségben szorosan kötődik a gyász rítusához.¹⁷ A határhelyzeti rítus, azaz az egyhónapos időszak szerepe az, hogy az idegen nő elgyászolja régi életét, mintegy „meghaljon” régi identitásának.

3) Végül az átmeneti rítus harmadik stádiuma a *befogadó rítus (rite d'agrégation)*, amely az egy hónap letelte után következik, amikor az újdonsült zsidó férje beme-

¹⁴ Bővebben ld. SZÉCSI 2005.

¹⁵ Bővebben ld. OLYAN 2000: 93–99.

¹⁶ Vö. VAN GENNEP 2007: 25, 48.

¹⁷ A gyász ószövetségi és ókori közel-keleti megjelenését és rítusait ld. PHAM 1999; OLYAN 2004; LANERI 2007; MEDINA 2008.

het hozzá: ez az Ószövetségben eufémizmusként a szexuális együttlétre, illetve a házasság megkötésére utal. Ezzel az idegen nő többé már nem idegen, a maga mögött hagyott régi identitása után — a határhelyzeti pozícióból kikerülve — feltámadhat az újnak. Így már befogadtatik, többé már nem „idegen asszony”, hanem „XY izraeli férfi asszonya”.

Összegzés

Az előzőkből tehát kitűnik, hogy ha a teljesen idegen nő (a *nokrijáh* vagy a *zaráh*) az asszimiláció útjára lép, tulajdonképpen megszűnik *nokrijáhnak* és *zaráh-nak* lenni, attól fogva az óizraeli gondolkodás másképp tekint rá, illetve másképp is nevezi meg: XY izraeli férfi asszonyának — vagyis az idegen nő idegensége teljes mértékben feledésbe merül.

Az óizraeli gondolkodásban tehát elképzelhetetlen, hogy egy „idegen” saját státuszát megőrizve részévé váljon a közösségnek. Ellenben a gondosan elvégzett átmeneti rítusok segítségével az idegen merőben új önazonosságot kap és befogadhatóvá válik a közösségbe.

Felhasznált irodalom

- AVERBECK, Richard E. 1997a. „טָהָר (#3197)”, in Willem A. VANGEMEREN (főszerk.) 1997: *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*. I–V. Zondervan, Grand Rapids, MI, II: 338–353.
- AVERBECK, Richard E. 1997b. „טָמֵא (#3237)”, in Willem A. VANGEMEREN (főszerk.) 1997: *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*. I–V. Zondervan, Grand Rapids, MI, II: 365–376.
- BALOGH Csaba 2007. „JHVH széléje. Idegen népekről szóló próféciagyűjtemények az Ószövetség próféta irodalmában”, *Református Szemle* 100/1, 22–45.
- CAMP, Claudia V. 1991. „What’s So Strange About the Strange Woman?”, in D. JOBLING — P. DAY — G. SHEPPARD (szerk.): *The Bible and the Politics of Exegesis. Essays in Honour of Norman K. Gottwald on His Sixty-Fifth Birthday*. Pilgrim Press, Cleveland, 19–31.
- CAMP, Claudia V. 2000. *Wise, Strange and Holy. The Strange Woman and the Making of the Bible* (JSOTSup 320.) Sheffield Academic Press, Sheffield.
- GENNER, Arnold van 2007. *Átmeneti rítusok* (Kultúrák keresztútján 9.) MTA Néprajzi Kutatóintézete — PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék — L’Harmattan, Budapest.
- KONKEL, A. H. 1997a. „רָי (#2424)”, in Willem A. VANGEMEREN (főszerk.): *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*. I–V. Zondervan, Grand Rapids, MI, I: 1142–1143.
- KONKEL, A. H. 1997b. „נָקָר (#5797)”, in Willem A. VANGEMEREN (főszerk.): *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*. I–V. Zondervan, Grand Rapids, MI, III: 108–109.
- KRAUS, Naftali 2003. *Ezra, Nechemjá. Az őscionizmus története*. PolgART Könyvkiadó, Budapest.
- KUSTÁR Zoltán 2000. „Izrael és a pogány nemzetek viszonya az Ézs 19,18–25 alapján”, in DIENES Dénes — FÜSTI-MOLNÁR Szilveszter (szerk.): „Sola Scriptura...” *Tanulmányok dr. Nagy Antal*

- Mihály tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 47–72.
- KUSTÁR Zoltán 2003. „Próféták, költők, redaktorok. Ámós idegen népek elleni próféciájának hagyományozás-története (Ám 1,3–2,16*)”, in KUSTÁR Zoltán (szerk.): *„Mint folyóvíz mellé ültetett fa ...” Emlékkötet Dr. Módos László professzor századik születésnapjának tiszteletére* (DÓTTF 3.) Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 63–85.
- LANERI, Nicola (szerk.) 2007. *Performing Death. Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean* (Oriental Institute Seminars 3) The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- LANG, B. — RINGGREN, H. 1998. „נֶכַר *nkr*; נֶכָר *nēkār*; נֹכְרִי *noḵrī*”, in G. J. BOTTERWECK — H. RINGGREN (szerk.): 1974–2006. *Theological Dictionary of the Old Testament*. I–XV. W. B. Eerdmans, Grand Rapids, MI, IX: 423–432.
- MAIER, Christl 1995. *Die «fremde Frau» in Proverbien 1–9. Eine exegetische und sozialgeschichtliche Studie* (OBO 144.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.
- MARTIN-ACHARD, R. 1997. „נֶכַר *nēkār* ‘stranger’”, in E. JENNI — C. WESTERMANN (szerk.): *Theological Lexicon of the Old Testament*. I–III. Peabody, MA, II: 739–741.
- MEDINA, Richard W. 2008. „Job’s Entrée into a Ritual of Mourning as Seen in the Opening Prose of the Book of Job”, *Die Welt des Orients* 38, 194–210.
- NAM HOON TAN, Nancy 2008. *The ‘Foreignness’ of the Foreign Woman in Proverbs 1–9: A Study of the Origin and Development of a Biblical Motif* (BZAW 381) Walter de Gruyter, Berlin.
- OLYAN, Saul M. 2000. *Rites and Rank: Hierarchy in Biblical Representations of Cult*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- OLYAN, Saul M. 2004. *Biblical Mourning: Ritual and Social Dimensions*. Oxford University Press, Oxford — New York.
- OLYAN, Saul M. 2011. „Stigmatizing Associations: The Alien, Things Alien, and Practices Associated with Aliens in Biblical Classification Schemas”, in R. ACHENBACH — R. ALBERTZ — J. WÖHRLE (szerk.): *The Foreigner and the Law. Perspectives from the Hebrew Bible and the Ancient Near East*. (BZAR 16) Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 17–28.
- PHAM, Xuan Huong Thi 1999. *Mourning in the Ancient Near East and the Hebrew Bible* (JSOTSup 302) Sheffield Academic Press, Sheffield.
- SNIJDEERS, L. A. 1954. „The Meaning of *zār* in the OT”, *Old Testament Studies* 10, 1–154.
- SNIJDEERS, L. A. 1980. „זָר/זֹר *zār/zār*”, in G. J. BOTTERWECK — H. RINGGREN (szerk.) 1974–2006: *Theological Dictionary of the Old Testament*. I–XV. W. B. Eerdmans, Grand Rapids, MI, 52–58.
- SZÉCSI József 2005. „Prozeliták. «Betérés» a zsidóságba”, in BENYIK György (szerk.): *A szeretet miszsiója*. JATE Press, Szeged, 89–114.
- VLADÁR Gábor 1995a. „Tiszta”, in BARTHA Tibor (szerk.): *Keresztény Bibliai Lexikon*. I–II. Kálvin Kiadó, Budapest, II: 611–613.
- VLADÁR Gábor 1995b. „Tisztátalan”, in BARTHA Tibor (szerk.): *Keresztény Bibliai Lexikon*. I–II. Kálvin Kiadó, Budapest, II: 613–614.
- WRIGHT, David P. 1992. „Unclean and Clean”, in D. N. FEEDMAN (szerk.): *Anchor Bible Dictionary*. I–VI. Doubleday, New York, VI: 729–741.
- WONG, Ka Leung 2001. *The Idea of Retribution in the Book of Ezekiel* (VTSup. 87) Brill, Leiden — Boston — Köln.
- WÖHRLE, Jacob 2018. Izrael identitása és a nemzetek fenyegetése a perzsa korban, in SZABÓ Miklós Xavér — SZATMÁRI Györgyi (szerk.): *Sokszor és sokféle módon. Válogatott tanulmányok a Próféták gyűjteményéhez* (Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Bibliatudományi Tanszékének Kiadványai 16) Sapientia Főiskola — L’Harmattan, Budapest, 129–154.